

УДК 314.148 (477.87) "10"

ІГОР ПРОХНЕНКО

ДАВНІ УГРИ У ВЕРХНЬОМУ ПОТИССІ

У статті на основі археологічних та писемних джерел розглянута рання історія угрів на території Південно-Східної Європи, їх міграція у Карпатський ареал, в тому числі і в Верхнє Потисся. За даними сучасних досліджень встановлене не тільки проникнення, але й постійне проживання давньоугорських племен на території карпатського регіону, що сприяло поліетнічному характеру місцевого населення X-XI ст.

Ключові слова: угорці, кавари, слов'яни, поховання, могильник, поселення, городище.

Північно-східна частина Карпато-Дунайського ареалу (Верхньотисський історико-географічний регіон) територіально обмежена верхньою течією р. Тиси з її притоками (Боржава, Латориця, Ріка, Тересва, Уж та інші). За сучасним адміністративним поділом регіон займає Закарпатську область України, Східну Словаччину, Саболч-Сатмарську область Угорщини, Сату Марський та Байя Марський повіти Румунії. Його характеризує різноманітний рельєф місцевості (рівнина, передгірська та гірська зони). Карпатські гори здавна були природним буфером між Східною та Центральною Європою. Контакти між мешканцями по обидва боки гір уможлилювали перевали (Ужоцький, Верецький, Яблунецький) – зручні проходи для проникнення до Верхнього Потисся нового населення. Однією з наймасштабніших інвазій, яка змінила етнічну карту регіону, був прихід угорських племен. Він визначив історичний розвиток населення всього Карпатського ареалу в X-XI ст.

Не зупиняючись на детальному аналізі концепцій походження та ранньої історії угрів, яким в науковій літературі приділено достатньо уваги¹, окреслимо перебіг основних подій до їх проникнення в Карпато-Дунайський ареал, зокрема, і в Верхнє Потисся. Угри з району рр. Іртиша-Тоболу, перекочували у межиріччя верхів'їв рр. Уралу-Ками², де в VI ст. н. е. сформували союз з місцевих угорських і прийшлих тюркомовних племен під назвою *Magna Hungaria*³.

На початку VII ст. н. е. частина угрів рушила з Приуралля на захід, що відображено у Нестора, який вжив етнонім "угри"⁴ для позначення народу хазарського каганату – союзника імператора Іраклія (610-641 рр.). Основна ж маса угорців перемістилася з-за Волги на захід на зламі VIII-IX ст. н. е.⁵ Під

ударами печенігів вони були змушені прийняти протекторат Хазарії і створили власну “країну” – Леведію⁶ у причорноморських степах між Доном і Дніпром⁷.

Згодом частина угрів з Леведії просунулась ще далі на захід і утворила нову країну – Ателькузу (Етелькузу)⁸ в степових районах Північно-Західного Причорномор'я⁹. Звідси, починаючи з 60-х рр. IX ст. н. е., їх військові загони періодично проникали Дунайським коридором до Карпатської улоговини, де здійснювали як самостійні військові операції, так і виступали союзниками франків, мораван¹⁰. У 895 р. угорське військо Ателькузи в союзі з Візантією вступило у війну з Болгарією. Для нейтралізації угорців болгарський князь Сімеон (893-927 рр.) звернувся за допомогою до старих ворогів угрів – печенігів, які завдали удару по беззахисній Ателькузі та знищили стійбища угорців¹¹. С. Пеняк і П. Пеняк¹² пов'язують розгром Ателькузи з половцями, що було неможливим, зважаючи на більш пізню появу цих кочовиків в згаданому регіоні, ніж кінець IX ст. У ході війни візантійсько-угорська коаліція розпалася, а угорці були змушені залишити Ателькузу і рушити на захід, на відомі за походами 60-70-х рр. IX ст. землі¹³.

Зауважимо, що угри чітко фіксуються на території Центральної Європи, а в східній частині їх виділення з маси різноманітних старожитностей кочовиків проблематичне¹⁴. Картографування археологічних пам'яток показує, що переселення угорських племен в Карпато-Дунайський ареал проходило двома основними шляхами: Дунайським коридором і через карпатські перевали¹⁵. Нестор також свідчить про наявність двох угруповань угорців, що рухались на землі “нової Батьківщини”, при цьому літописець виділяє “білих угрів”, які успадкували слов'янську землю на Дунаї. Вони вигнали звідти волохів і “чорних угрів”, які пройшли біля Києва¹⁶. Малоімовірним уявляється припущення дослідників¹⁷ про поділ і рух частини угорських племен Ателькузи, добре обізнаних з географією Центральної і Східної Європи в напрямку Києва з метою згодом звернути на захід. Більш ймовірним є вихід білих угрів з Ателькузи, а чорних зі сходу – з Леведії¹⁸ (рис. 1), що співпадає зі свідченням літописця¹⁹.

В аспекті вивчення історії Верхньотиського регіону нас цікавлять переселенці, які пройшли повз Київ у напрямку Карпат. “Шли угри мимо Києва горою, которая прозывается сейчас Угорской, и пришли к Днепру и стали вежами: ходили они так же как сейчас половцы. И, придя с востока, устремились через великие горы, которые прозвались Угорскими, и стали воевать против живших там волохов и славян” – так показав це переселення Нестор²⁰.

Про характер проходження угорців східнослов'янськими землями існують дві основні думки. Суть першої зводиться до того, що наприкінці IX ст. мала місце війна угрів з Києвом, в результаті якої великого князя Олега переміг Алмош та інші угорські вожді. Це припущення, основане на свідченні

Аноніма²¹ про “підкорення” угорцями Києва, висунуте угорською історіографією XIX – початку XX ст., підтримане в роботах зарубіжних істориків XX ст., реанімоване окремими сучасними українськими дослідниками²².

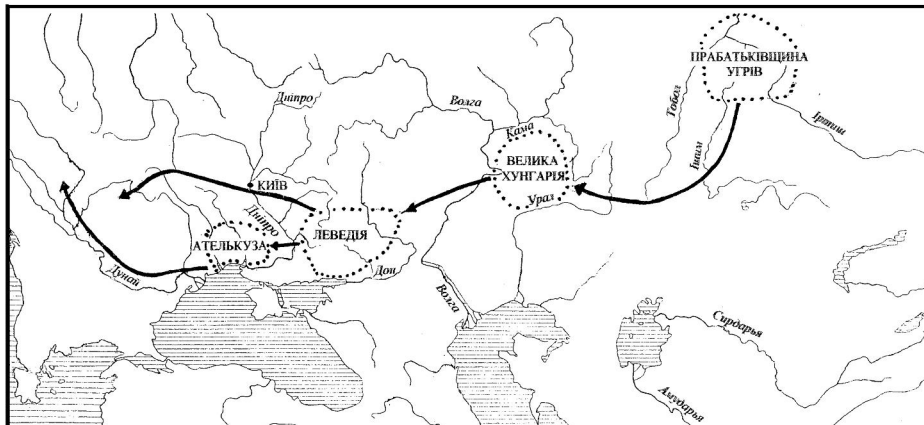

Рис. 1. Переселення давніх угорців на територію нової вітчизни.

Відзначимо, що опис анонімним нотарем короля Бели III “переможної битви” позбавлений деталей при доволі докладному поданні статистики мирної угоди²³. Наймовірно, щоб така значна подія – битва під Києвом не була відображена в інших джерелах, залишившись поза увагою, зокрема, Нестора і Порфірогенета. Тому, скоріше за все, битви не було взагалі і більш аргументована думка вітчизняних істориків другої половини XX – початку XXI ст.²⁴, якими встановлено, що значна частина свідчень Аноніма, в тому числі і про підкорення Києва – витвір його літературної фантазії, обумовленої політичним замовленням твору²⁵. Після аналізу письмових пам’яток про проходження угорського союзу племен через територію Давньоруської держави, використаних Анонімом, який у низці випадків змінив або доповнив їх, дослідники висловили думку, що перехід угрів через східнослов’янські землі був здійснений мирно, на основі угоди вождів з Давньоруською державою. Не виключено, що за домовленістю з Олегом угрів не тільки пропустили через київські землі, але й дали провідників. Князю не було сенсу мати біля себе войовничу орду угрів, вистачало хазарів і печенігів²⁶. Треба враховувати і той факт, що угорці у свій час виступали федератами Хазарського каганату, якому Русь сплачувала данину. Як показали подальші події, впродовж X-XI ст. збереглися дружні стосунки між київським двором і угорцями²⁷. Це підтверджується участю угорців в походах русичів на Візантію, зокрема, у 967-971 рр. разом з князем Святославом у війні з Болгарією та Візантією²⁸ і угорсько-руськими шлюбами еліт²⁹.

Шлях угорців далі, а саме, перекочів'я через територію Прикарпаття, поданий нотарем Бели III наступним чином. Вождь Алмош підійшов до міст Волині і Галичини, князі яких теж уклали з угорцями мирні угоди³⁰. Як бачимо, і тут Аноніма не покинула літературна фантазія, тому що на час проходження угорців згадані в пасажах Галицьке і Володимир-Волинське князівства взагалі не існували, відповідно, сумнівні і всі описані події. Але маршрут, накреслений Анонімом, підтверджується археологічними джерелами. Шлях угорської орди після проходження мимо Києва до Карпат фіксується, як правило, в безпосередній близькості від них за поодинокими похованнями чи їх групами (Кринос, Судова Вишня, Львів)³¹. Напрямок руху угорців через Прикарпаття від Галича через Калуш і Болехів у долину р. Онір, а звідти до Верецького перевалу визначив ще Я. Пастернак³².

Трохи осторонь від цього маршруту знаходиться група поховань Перемишля (10 могил), яку польські дослідники датують X ст. і пояснюють появу тут угорців рухом з Карпатської улоговини³³. Перемишльський матеріал і напрямок просування угрів свідчать, що, скоріше за все, цей рух накреслює маршрут певної частини переселенців, які відкололися від основної маси кочівників перед подоланням ними Карпатських перевалів. Це підтверджує і знахідка в Перемишлі скарбу (біля 700 монет) арабських дірхемів³⁴, відомих на шляху проходження угорців в Прикарпатті (Галич) і Закарпатті (Хуст).

Подібна до перемишльської групи ситуація і з інтерпретацією угорських пам'яток в Серето-Прутському (Пробота, Грозешть) і Пруто-Дністровському (Фрумушіка) межиріччі. Вони можуть бути відображенням як руху незначної частини населення Ателькузи на північ, так і перекочів'їв частини угрів, що підійшли до Карпат, на південь. Отже, не виключено, що крім основних шляхів переселення угорців в Карпато-Дунайський ареал, могли існувати й інші маршрути, якими просувалась порівняно незначна кількість населення, але, без накопичення додаткових даних ці питання залишаються відкритими.

Незважаючи на певні відгалуження в ході просування, основна маса "чорних угрів" наприкінці IX ст. подолала Карпати. Угорські дослідники вважають, що угри вже з 862 р. контролювали шлях через Верецький перевал і не виключають можливості поселення окремих їх груп в північно-західній частині Верхнього Потисся в цей час³⁵. На їх думку, про це свідчать найбільш архаїчні пам'ятки давньоугорського археологічного матеріалу в Закарпатті. Вважаємо цю аргументацію недостатньою. Для походів угорців Ателькузи в 60-х рр. IX ст. використовувався Дунайський коридор і немає жодного свідчення про їх проходження в ці часи через територію Верхнього Потисся. Письмові джерела, відносність застосованого І. Фодором поняття "архаїчні" пам'ятки, відсутність жорсткої хронології давньоугорських старожитностей періоду проникнення – все це в комплексі не дозволяє фіксувати появу угорців в районі Верецького перевалу раніше 898 р.

Не можна говорити і про контроль угорцями перевалів відразу після їх проникнення в Верхнє Потисся. На той час ще не закінчився пошук нової, придатної для перекочів'їв, території. Також, зважаючи на мирне проходження слов'янськими землями на схід від Карпат, не було угорцям загрози з цього боку і, відповідно, сенсу наприкінці IX ст. закріплюватись на гірських перевалах. І, щонайголовніше – припущення про контроль перевалів повинне підкріплюватись даними конкретних пам'яток, відсутніх на цій території.

Щоб зрозуміти процеси проникнення угорців на територію Верхнього Потисся, необхідно з'ясувати питання, що являв собою регіон напередодні інвазії кочовиків? Угорські історики, спираючись на повідомлення Аноніма, наполягають, що Верхнє Потисся перебувало під політичним контролем Болгарії царя Сімеона, в часи правління якого болгарська держава простяглась до Українських Карпат.

Цю думку поділяє і М. Тиводар³⁶. Він без будь-якої аргументації припускає, що Болгарія контролювала соляні копальні Солівара і Солотвина і стверджує, що для управління підлеглими територіями болгари використовували систему городищ, про що свідчать слов'яно-болгарські топоніми: Унг-град, Зем-плин. Така історична побудова мала б шанс на існування, якщо б не одна деталь. Солотвинське городище в IX ст. не було заселене, Земплінське – не існувало як городище, а Ужгородське відноситься до недостовірних пам'яток. Виникає питання: які саме городища Верхнього Потисся IX ст. є підтвердженнями входження регіону в сферу впливу болгар, якщо згадані дослідником пункти в той час просто не функціонували?

Відносно ще одного аргументу М. Тиводара³⁷ про болгарський політичний контроль в регіоні – надгробної плити з могили князя Пресіана в Михайлівцях, датованої 996/997-1060/61 рр. По-перше, саме датування надгробку аж ніяк не може доводити політичний доміант болгарів в IX ст., а ретроспектива в даному випадку невиправдана. По-друге, проведений дослідниками аналіз історичних подій, пов'язаних з особою Пресіана³⁸, який був осліплений і вів життя паломника, свідчить про неможливість його претендування на владу як в самій Болгарії, так і за її межами³⁹.

В. Шушарін⁴⁰ стверджує, що в інших джерелах, крім Аноніма, певні вказівки про контроль Затисся і Трансільванії Болгарським царством відсутні. Виходячи з сучасних даних археології, відкинувши недостовірну інформацію, більш реальним є те, що регіон не входив в сферу інтересів Болгарії. Політичний вплив царства не поширився північніше р. Марошу, хоча і простежені певні південні (болгарські) впливи, насамперед на керамічне виробництво слов'ян Верхнього Потисся IX ст., але запозичення в матеріальній культурі і політична підвладність – різні речі.

В. Котигорошко⁴¹ висловив інше припущення, що Верхнє Потисся входило у сферу впливу Великої Моравії. М. Тиводар⁴² вважає слабоаргументованою цю думку, особливо твердження про входження до

складу Великої Моравії території Закарпаття. Треба визнати, незважаючи на відсутність жорстких даних, можливу підвладність західних земель регіону саме цьому державному утворенню. Аргументом на користь такого припущення виступає картографування пам'яток Верхнього Потисся VIII-IX ст.⁴³, яке дозволяє говорити про розміщення всіх городищ цього часу (Обішовце, Сміжани, Спішські Томашовці, Шарішське Соколовце) в західній частині регіону, наближеній до Великоморавської держави.

Найменш аргументованим є припущення закарпатських дослідників⁴⁴, які вважають, що північно-східна частина Верхнього Потисся (Закарпаття) з кінця IX ст. була західним порубіжжям Київської Русі. Деякі вчені стверджують, що Київ за допомогою угрів хотів посилити свій військово-політичний вплив за Карпатами, свідченням чого є відправлення у якості супроводжуючих разом з угорськими переселенцями військових загонів⁴⁵. Проти гіпотези про приналежність території Закарпаття на переломі IX-X ст. Русі виступив В. Котигорошко⁴⁶.

Не дивно, що при такому розмаїтті не підкріплених фактичним матеріалом припущень істориків виникала і значна кількість творів поетів і письменників, де зображувалась стрімка водоверть подій і боротьби різних держав за землі Закарпаття. Так, наприклад, В. Пачовський⁴⁷ писав, що Болгарське царство Сімеона збрало під свою зверхність багато слов'янських земель, в тому числі і землі Закарпаття, де проживали білі хорвати князя Лаборця, який внаслідок цього зірвав зносини з київським князем Олегом. Візантія, яка ворогувала з Болгарським царством, направила угрів, давши їм в допомогу дружини русів, на Паннонію, щоб вони з півночі від Карпат ударили по Болгарському царству. Греки обіцяли Олегові закарпатські землі Лаборця. В ході важких боїв угри перемогли нетверезих воїнів Лаборця, союзне з уграми військо Олега зайняло ці землі, а білі хорвати прийняли його підданство. Письменники і поети, на відміну від істориків мають повне моральне право на літературний вимисел, але, на жаль, саме їх реконструкції підхоплюють науковці в своїх роботах⁴⁸.

Отже, припущень багато, а реальних доказів мало. Археологічні джерела дозволяють стверджувати, що на початку IX ст., після розпаду Аварського каганату, Карпато-Дунайський ареал залишився без володаря. Південна частина за Бориса I (852-889 рр.) увійшла до складу Першого Болгарського царства (681-1018 рр.), а північно-західна потрапила під владу князів Великої Моравії (790-910 рр.)⁴⁹. Про належність населення Верхнього Потисся до певної державно-політичної організації жодних свідчень нема, тому можна говорити про те, що основна територія регіону напередодні угорського вторгнення не входила до будь-якої держави, хоча і зазнавала культурних впливів з боку Болгарії і Великої Моравії.

Безперечно, така ситуація сприяла проникненню й осіданню тут угрів, що було складовою загального процесу опанування Карпато-Дунайським ареалом. Чисельність прийшлих в ареал угрів І. Ерделі⁵⁰ визначив у обсязі до

500 тис. чоловік. П. Дворак⁵¹, виходячи з 20 тис. воїнів-вершників, згаданих у письмових джерелах, вважає, що загальна кількість переселенців становила біля 100 тис. чоловік.

Чисельним був і поліетнічний субстрат ареалу (слов'яни, слов'янізовані авари, гепіди, волохи, тюрки, сармати). В останній чверті IX ст. тільки на територіях сучасної Словаччини жило біля 120 тис. чоловік,⁵² а для всього Карпато-Дунайського басейну ця цифра повинна бути значно більшою.

Відносно території Верхнього Потисся можна робити лише приблизні підрахунки. Про чисельність місцевого населення свідчать більше 130 поселень, площа яких у VIII-IX ст. збільшилась відносно VI-VII ст. від 0,5 до 1,5-2,5 га⁵³. Отже, конкретний археологічний матеріал дозволяє заперечити твердження А. Годінки, С. Бонкала, Й. Гашпара, Ф. Фодора, П. Немета⁵⁴ та інших, що в часи завоювання Потисся долина р. Боржави і лісисті гірські області були незаселеними.

Піднімаючи питання про характер міграції у Карпатський басейн, дослідники наголошують на поліетнічності угорців. Вісім племен угорців⁵⁵, які увірвалися у Карпато-Дунайський басейн, доповнювали кавари, алани, печеніги.

Племена, які вторглися у Верхнє Потисся, окремі дослідники ідентифікують з каварами⁵⁶. В якості доказів наводиться поховальний обряд (значна кількість поховань з конем), сумки-ташки і дірхеми, знахідки яких групуються в регіоні. Порфірогенет конкретно відзначив, “что так называемые кавары произошли из рода хазаров... и турок они обучили языку хазаров, и сами до сей поры говорят на этом языке, но имеют они и другой – язык турок”⁵⁷. Локалізація значної кількості заможних поховань у Верхньому Потиссі (більше 50 % з загальної кількості – могили озброєних чоловіків)⁵⁸ і в середній течії річки дозволила констатувати, що до середини X ст. політичний центр угорців знаходився не в Задунав'ї, як це відзначалось в угорській традиційній історіографії, а в східній частині Карпатської улоговини⁵⁹. Саме тут концентруються поховання воїнів зі значним супроводжуваним інвентарем і рештками коней⁶⁰. Таким чином, ставиться під сумнів не тільки теза про власне “мадярську” (фіно-угорську) етнічну приналежність угорців Верхнього Потисся, але і доводиться, що найбагатший прошарок угорців-завойовників представляли члени приєднаних племен і прийшли тюрки стали панівною верхівкою, яка протягом кількох століть асимілювалась угорською більшістю⁶¹.

Не виключаючи можливості ідентифікації частини прийшлого у Верхнє Потисся наприкінці IX ст. населення як каварів, зауважимо, що їх точна локалізація в Карпато-Дунайському ареалі досі стоїть під питанням. І. Ерделі відзначив, що кавари не виділяються з загальної маси прийшлих племен, хоча, виходячи з пізнього часу їх приєднання до угрів, могли розміщуватись компактно⁶². Топоніми хазарського походження

зустрічаються у багатьох областях ареалу, що, на думку дослідника, свідчить про розселення каварів на досить широкій території. Він також заперечує належність багатих знахідок з поховального інвентаря каварам, тому що ці артефакти, як і топоніми, мають широку географію. І. Ерделі⁶³ на основі аналізу топоніміки і археологічних матеріалів припускає, що в епоху Арпадовичів кавари як сторожові групи військ селилися у багатьох областях, а на півночі локалізуються дугою, яка охоплює і Моравську територію. Як бачимо, моноплемінний підхід для визначення суперстрату регіону на сьогодні особливих дивідендів не приносить. Незважаючи на племінну належність прийшлих у Верхнє Потисся переселенців, будемо застосовувати до них загальноприйнятий термін угорці, що характеризує поліетнічне прийшлое населення, поховання якого чітко виділяються на фоні старожитностей субстрату регіону.

Саме за поховальними пам'ятками виразно простежуються напрямки перекочів'я прийшлих племен після подолання ними Верецького перевалу. Спочатку угорці потрапили в долину р. Латориці, по якій просувались на південь. У нижній течії Латориці угорці розділилися, основна частина вирушила на південь, решта кочовиків – на захід і схід.

Про рух основної маси переселенців на південь свідчить особлива концентрація саме в “коліні” Тиси (Саболч-Сатмарська область) давньоугорських могильників, окремих поховань і одиничних знахідок X-XI ст. Картографування показало, що основна їх маса групується уздовж лівобережжя, проникаючи далі на південь, вкриваючи всю територію Альфельду⁶⁴.

Просування на захід фіксується за ґрунтовими похованнями у цілій низці пунктів, в тому числі: Стреді над Бодрогом (9 поховань), Вечі, Добрі і унікальному курганному похованні вождя в Земпліні. Він лежав у дубовій труні, яка містилась у видовбаній в скельній породі могилі. Розміри її 3,7 x 2,4 м, глибина 1,6 м. Зверху могили насип (24 x 18 м) висотою 1,6 м. Кістяк орієнтований за лінією захід-схід, поряд розміщені рештки коня. Інвентар складався з ножа, наконечників стріл, шаблі, кінської зброї, стремени. На шиї золота гривна, а на руках золоті браслети, на грудях лежали 6 позолочених срібних нашивних бляшок. Поряд із кістяком знаходились: шабля з золотим руків'ям в піхві із золотими обкладками і срібний кубок. Датується поховання кінцем IX – початком X ст.⁶⁵ і припускається, що належало воно Алмошу.

Переміщення певної групи угрів на схід відзначається за похованнями в Берегові⁶⁶, Оросієві⁶⁷, утворенням могильника в Чомі⁶⁸, скарбом куфічних монет початку X ст. (400 екз.) біля м. Хусту⁶⁹ і похованнями в районі Сігет-Мармацей⁷⁰.

Зауважимо, що значну частину пам'яток в північно-західній частині Верхнього Потисся відкрито випадково наприкінці XIX – на початку XX ст. і в більшості випадків немає достовірної інформації про кількість похованих,

ритуал поховання, супроводжуючий інвентар. В. Котигорошко справедливо вважає неправомірним трактування як могильників таких пунктів, як Соломоново, Берегово⁷¹, де зі значним хронологічним розривом було виявлено кілька поховань.

Описані нами шляхи просування давніх угорців на початковому етапі їх проникнення в Верхнє Потисся обґрунтовані конкретним археологічним матеріалом. Це дозволяє говорити про чіткий цілеспрямований рух угорців з території нижнього коліна р. Латориці на схід, тобто, розселення по території Закарпаття.

Тут необхідно розглянути підняту в історіографії дискусію про проходження чи осідання угрів у цьому районі. До 90-х рр. XX ст. міцно побутувало твердження, що угорські племена не затримались після проникнення наприкінці IX ст. на землях Закарпаття, а пройшли далі на придунайські рівнини⁷². Висновок робили на основі відомої на той час незначної кількості угорських старожитностей X ст. Відповідно населення Закарпаття цього часу визначалось моноетнічним – слов'янським.

Більш обґрунтованими є сучасні схеми реконструкції історичного розвитку краю⁷³, в яких відзначається осідання угорських племен відразу після їх проникнення в регіон. Це підтверджується інформацією Нестора, що угорці після подолання Карпат осіли разом зі слов'янами, яких підкорили і від того часу назвалася ця земля угорською⁷⁴, і матеріалами некрополя X – початку XI ст., відкритого у 1986 р. В. Бобковим⁷⁵ біля с. Чома Берегівського району, де на сьогоднішній день досліджено 69 давньоугорських поховань⁷⁶.

Єдине письмове джерело, в якому подано конкретну інформацію про проникнення угрів у Верхнє Потисся – Анонім, на сумнівності свідчень якого ми вже наголошували, зобразив події наступним чином. Угри прибули на місце, яке назвали Мункачем і там відпочивали 40 днів. Слов'яни, які були під владою царя Салана, підкорилися вождю Алмошу⁷⁷. Далі угри захопили Гунг, іспан якого на ім'я Лаборець почав втікати до замку Земпліну. Його наздогнали і повісили біля річки, яка з того дня називається Лаборцем. Вождь Алмош провів раду і зробив вождем і командуючим свого сина Арпада, якого назвали вождем Гунгварії, а всіх його воїнів з Гунгу – гунгварушами⁷⁸. У 903 р. Арпад захопив всю землю між Тисою і Бодрогом до Угочи. Замок Боршови він спочатку оточив, а на третій день приступом взяв, стіни зруйнував, а воїнів Салана у кайданах повів до замку Гунгу⁷⁹.

Важливість цих свідчень Аноніма безсумнівна, але їх можна приймати за дійсність лише в тому випадку, коли вони підтвержені іншими даними, в першу чергу, археології. Отже, проаналізуємо події. Згідно автора "Gesta Hungarorum" захоплення проходило доволі бурхливо при незначних, але вдалих для угрів зіткненнях. Були взяті замки – гради Боржавський, Ужгородський і Земплінський, а місцевого князя Лаборця ввіймали. Як вказувалось вище, основна маса свідчень Аноніма – витвір його літературної фантазії, а основна мета – обґрунтування ідеї історичної правомірності

панування угорських магнатів над окремими областями Угорського королівства на зламі XII-XIII ст.⁸⁰ До вигадки нотаря Бели III можна віднести і взяття городищ, які перед приходом угорців не існували, а також загибель легендарного або міфічного князя Лаборця. В сучасній українській історіографії робляться спроби доведення історичності особи Лаборця з метою підтвердження існування у слов'ян Закарпаття державності до приходу сюди угрів.

Поставивши під сумнів існування князя Лаборця і заперечивши існування підвладних йому городищ Закарпаття, все ж таки зауважимо, що під час проникнення у Верхнє Потисся угри наштовхнулись на опір з боку місцевого населення. У даному випадку свідчення Аноніма⁸¹ підтверджується Нестором⁸² і археологічним матеріалом. Шлях просування по долині Латориці і далі чітко позначений віхами – похованнями воїнів, судячи з інвентаря знатних, а також і випадковими знахідками: Нижні Ворота, Підполоззя (поховання вершника), Свалява (одне поховання з ташкою), Соломонове (два поховання)⁸³.

Отже, результатом проникнення і опанування Верхнього Потисся маємо осідання тут певної частини угорців. За доволі короткий проміжок часу відбулося нівелювання місцевої і привнесеної матеріальної культури, що ускладнило етнічну атрибуцію пам'яток регіону, в першу чергу поселень. Як наслідок недостатньо обґрунтованого етнічного визначення старожитностей краю виникла значна кількість реконструкцій історичних подій у Верхньому Потиссі часів “завоювання Батьківщини” і після нього. Як влучно зазначив В. Бобков⁸⁴, інтерес до етнічних процесів не завжди диктувався завданнями чистої науки і дуже часто вирішення багатьох питань етнічної історії регіону залежало від політичної кон'юнктури. Надмірна політизація питання привела, з одного боку, до ілюзії слов'янської моноетнічності на територіях сучасного Закарпаття⁸⁵ і Східної Словаччини до кінця XI ст., а з другого боку – відсутності слов'янського етнічного масиву на території сучасної Угорщини. Е. Балагурі⁸⁶ відзначив, що псевдопатріотизм дослідників різних країн привів до загального уявлення про існування межі між слов'янським і угорським світом X ст. за лінією сучасних державних кордонів.

На території Верхнього Потисся відома низка середньовічних селищ, але, в основному, за підйомним матеріалом. Виходячи з сучасних даних археології безперечним є поступовий перехід угорців упродовж X ст. від напівкочового до осілого способу життя, про що свідчить утворення стаціонарних поселень і закладення великих могильників (від 50 до 200 поховань)⁸⁷. Цей перехід багато в чому визначався тісним зв'язком з корінним населенням, від якого угорці взяли техніку обробітку землі. Отже, осілими в X-XI ст. у Верхньому Потиссі були і слов'яни, і угорці. Кому ж належали відомі поселення? Ті, на яких проходили розкопки, не мають, крім кераміки, чітких хроноіндикаторів. У результаті дається широкий діапазон існування X-XI ст. або навіть XI-XIII ст. Конструкція жител (підквадратна

напівземлянка з пічкою-кам'янкою в куті) і набір керамічного посуду слов'янські, а хто в них жив – відповісти однозначно, як правило, неможливо. Кераміка слов'янського взірця має місце і в угорських похованнях, а подібна конструкція житла не характерна для слов'ян регіону VIII-IX ст.

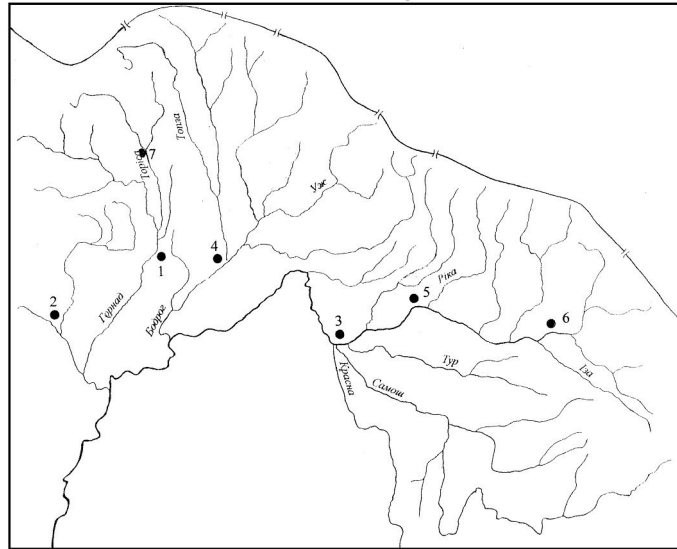

Рис. 2. Карта розміщення городищ Верхнього Потисся X-XI ст. 1 – Абауйвар; 2 – Боршод; 3 – Вари; 4 – Земплін; 5 – Мала Копаня; 6 – Солотвино; 7 – Шарішське Соколовце.

Складна ситуація і з етнічною інтерпретацією укріплених пунктів. Питання – хто будував городища? Слов'яни наприкінці IX, або угорці в X-XI ст.? За С. Свистовичем⁸⁸, вже з середини X ст. мадяри використовували облогову техніку, металеву артилерію і мали досвід зведення захисних споруд. Виходячи з хронології матеріалів і їх характеру можна припускати, що система городищ Верхнього Потисся, яка виникла у X-XI ст. (Абауйвар, Боршод, Боржава (Вари), Земплін, Мала Копаня, Солотвино), і використання вище згаданих вже існуючих (Шарішське Соколовце і інші) безпосередньо пов'язана з колонізацією регіону й укріпленням його кордонів до і після утворення Угорського королівства. Тут зауважимо, що в період інвазії городища не зводяться, тому більш ймовірним є їх організація під час адміністративного облаштування території в другій половині X – на початку XI ст. Картографування достовірних городищ X-XI ст. у Верхньому Потиссі (рис. 2) дозволяє говорити, що їх зведення, як правило, з мінімальними затратами на місці вже існуючих в попередні часи укріплених пунктів, пов'язане з добре обміркованим планом. Городища стояли в основі нового районування при територіальній організації держави, а значна їх частина

виконувала роль захисного редуту на півночі. Єдина небезпека для угорців у цьому напрямку походила з боку Польщі, проявом якої був, зокрема, польсько-угорський конфлікт початку XI ст.⁸⁹

У XI-XII ст., коли регіон увійшов до адміністративно-територіальної структури Угорського королівства, сюди приходять нове і чисельніше, у порівнянні з X ст., населення селянсько-пастушого характеру угорського походження⁹⁰. Одним з проявів нової інвазії можна вважати припинення існування Чомського некрополя і закладення в XI ст. на його місці поселення. Відзначимо і наявність в житлових і господарських будівлях новоорганізованого поселення Чоми значної кількості позначеної клеймами кераміки, що свідчить про пожвавлення ремісничого виробництва і, відповідно, торгівлі. Можна припускати, що ця нова інвазія привела до посилення асиміляції місцевого слов'янського населення. Однак, на значній території (особливо передгірська і гірська зони) гомогенний слов'янський етнос доугорського часу розвивався безперервно⁹¹.

Виходячи з наявних на сьогоднішній день джерел, можемо констатувати, що етноситуація у Верхньому Потиссі в X-XI ст. визначалась мирним співіснуванням двох основних складових: угорців і слов'ян, старожитності яких фіксуються археологічно поруч або розташовуються поспушно, а в процесі їх спільного мешкання проходить синкретизація матеріальної культури двох етносів.

IGOR PROKHNENKO

ANCIENT HUNGARIANS IN THE UPPER TISZA REGION

Based on archeological data and using written sources, early Hungarian history on the territory of south-east Europe is considered. Possible ways of migration of Hungarians into Carpathian basin, including those into Upper Tisza region, are shown. Based on modern research, not only infiltration, but also settling down of ancient Hungarian tribes in the region is elucidated, as well as polyethnic character of local population in X-XI centuries.

Key words: Hungarians, Kavars, Slavs, burial, cemetery, settlement, fortified settlement.

¹ История Венгрии. М., 1971. Т. I. С. 87-94, 531-583; Балагурі Е. А. Старожитності Верхнього Потисся періоду "віднайдення угорцями Батьківщини" (нові аспекти і концепції) // Давня і середньовічна історія України (на пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя). Кам'янець-Подільський, 2000. С. 219-221.

² Халикова Е. А. Magna Hungaria // ВДИ. 1975. № 7. С. 37-42; Седов В. В. Венгры в Восточной Европе // Финно-угры и балты в эпоху средневековья. М., 1987. С. 238-239.

³ Котигорошко В. Г. Верхне Потисся в контексті стародавньої історії Карпато-Дунайського ареалу. Навчальний посібник. Ужгород, 2003. С. 116.

⁴ Повесть временных лет. М.-Л., 1950. Т. I. С. 6.

- ⁵ Балагурі Е. А., Аleshкевич Я. А. Політичні контакти між угорцями та слов'янами Східної і Центральної Європи в IX-X століттях // МДАПВ. Львів, 2002. Вип. 8. С. 148.
- ⁶ Багрянородний Константин. Об управленіи империей. М., 1991. С. 38.
- ⁷ Москаленко А. А. Славяно-венгерские отношения в IX в. и древнерусское население среднего и верхнего Дона // Проблемы археологии и древней истории угров. М., 1972. С. 192; Седов В. В. Венгры... С. 236; История Венгрии. С. 92.
- ⁸ Багрянородний Константин. Об управленіи империей. С. 38-39.
- ⁹ Седов В. В. Венгры в Восточной Европе. С. 236.
- ¹⁰ История Венгрии. С. 94; Пеняк С. І., Пеняк П. С. Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців в Карпатську улоговину. Навчальний посібник з краєзнавства. Ужгород, 1998. С. 40.
- ¹¹ Багрянородний Константин. Об управленіи империей. С. 40.
- ¹² Пеняк С. І., Пеняк П. С. Історія Закарпаття... С. 40.
- ¹³ История Венгрии. С. 94.
- ¹⁴ Там же. С. 92.
- ¹⁵ A honfoglalo Magyarorszag. Budapest, 1996. Old. 438.
- ¹⁶ Повесть временных лет. С. 14.
- ¹⁷ Балагурі Е. А. Ужгород в давнину. Нові знахідки і відкриття // Історія Ужгорода. Ужгород, 1993. С. 3-17; Балагурі Е. А., Аleshкевич Я. А. Політичні контакти між угорцями та слов'янами... С. 148-149.
- ¹⁸ Седов В. В. Венгры в Восточной Европе. С. 236.
- ¹⁹ Повесть временных лет. С. 21, 217.
- ²⁰ Там же. С. 21.
- ²¹ Anonymus. Gesta Hungarorum. Budapest, 1977. P. 8-10.
- ²² Федька С. Д. Київська Русь – найбільша імперія середньовічної Європи // Carpathica. Карпатика. Історична школа професора Володимира Задорожного. Ужгород, 2004. Вип. 30. С. 17.
- ²³ Anonymus... P. 8-10.
- ²⁴ История Венгрии. С. 96; Котигорошко В. Г. Верхнє Потисся в давнину (у друці).
- ²⁵ История Венгрии. С. 96, 282.
- ²⁶ Котигорошко В. Г. Верхнє Потисся в давнину (у друці).
- ²⁷ Пауцто В. Т. Древняя Русь и Венгрия // Славяне и Русь. М., 1966. С. 345-351.
- ²⁸ Диакон Лев. История / Пер. М. М. Копыленко. М., 1988. VI. 12. С. 122.
- ²⁹ Балагурі Е. А., Аleshкевич Я. А. Політичні контакти між угорцями та слов'янами... С. 149.
- ³⁰ Anonymus... P. 11-12.
- ³¹ A honfoglalo... Old. 438.
- ³² Pasternak J. A Krylosi (Galicia) magyar leletek // АН. 1937. Vol. 21. Old. 140.
- ³³ Koperski A. Smentarzysko "staromadzarskie" w Przemyślu (komentarz do wystawy). Przemyśl, 1979. S. 4.; Kunysz A. Przemyśl w pradziejach i wczesnym średniowieczu. Przemyśl, 1981. S. 72.
- ³⁴ Kunysz A. Przemyśl w pradziejach i wczesnym średniowieczu. S. 65-66.
- ³⁵ Фодор И. Вопросы изучения древневенгерских памятников Закарпаття // АН. 1990. Ужгород, 1992. Рік I. С. 138; A honfoglalo... Old. 438.
- ³⁶ Тиводар М. П. Етнокультурні процеси та особливості етнічної історії Закарпаття в I тисячолітті нашої ери // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія. Ужгород, 2003. Вип. 9. С. 22.

- ³⁷ Там само. С. 22.
- ³⁸ *Ткадлчік В.* Кирилівський напис в Михайлівцях // Науковий збірник Музею української культури в Свиднику. Пряшів, 1986. Вип. 14. С. 397-409.
- ³⁹ *Vizdal M.* K vyvinu interpretacii zlomovych procesov a zakladnych otazok z dejin slovanov // Fenomen slovanstva, jeho filozoficke, teologicke, politologicke a literarnohistoricke reflexie. Presov, 2004. I. S. 38-39.
- ⁴⁰ История Венгрии. С. 105.
- ⁴¹ *Котигорошко В. Г.* Верхне Потисся в давнину (у друці). С. 100, 112.
- ⁴² *Тиводар М. П.* Етнокультурні процеси та особливості етнічної історії Закарпаття в I тисячолітті нашої ери. С. 22.
- ⁴³ *Котигорошко В. Г.* Верхне Потисся в давнину (у друці). Рис. 68.
- ⁴⁴ *Лелекач М. М.* Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X-XI ст. // Наукові записки УжДУ. Ужгород, 1949. С. 28-38; *Балагурі Е. А.* Ужгород в давнину. Нові знахідки і відкриття. С. 17; *Пеняк С. І., Пеняк П. С.* Історія Закарпаття... С. 42-44.
- ⁴⁵ *Балагурі Е. А., Алешкевич Я. А.* Політичні контакти між угорцями та слов'янами... С. 149.
- ⁴⁶ *Котигорошко В. Г.* Верхне Потисся в давнину (у друці). С. 111.
- ⁴⁷ *Пачовський В.* Срібна земля. Тисячоліття Карпатської України. Ужгород, 1993. С. 33.
- ⁴⁸ *Балагурі Е. А.* Ужгород в давнину. Нові знахідки і відкриття. С. 3-17; *Балагурі Е. А., Алешкевич Я. А.* Політичні контакти між угорцями та слов'янами... С. 149; *Шинкар І.* До питання про історичну та художню прозу в романі П. Угляренка "Князь Лаборець" // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія. Ужгород, 2004. Вип. 10. С. 195-202; *Шинкар І.* Концепція особи князя Лаборця і князя Корятовича в художньо-історичних творах Є. Фенцика // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія. Ужгород, 2004. Вип. 11. С. 92-97.
- ⁴⁹ *Котигорошко В. Г.* Верхне Потисся в давнину (у друці). С. 116.
- ⁵⁰ *Эрдели И.* Археологическая культура древних венгров // Проблемы археологии и древней истории угров. М., 1972. С. 142.
- ⁵¹ *Dvořák P.* Odkryte dejiny. Bratislava, 1975. S. 287.
- ⁵² *Рутткау А.* Вклад в проблему славяно-венгерских взаимодействий в северной части Карпатской котловины в X-XI вв. // Тр. V MKAC. 1988. Т. 2. С. 134; *Salkovský P.* K vyvoju a strukture osidlenia v dobe slovansej na Slovensku // SA. 1988. XXXVI-2. S. 410.
- ⁵³ *Котигорошко В. Г.* Верхне Потисся в давнину (у друці). С. 106.
- ⁵⁴ *Пеняк С. И.* Исследование древнеславянских памятников второй половины I тысячелетия на территории Закарпатской области УССР // AR. 1968. XX-5. С. 594; *Немет П.* Образование пограничной области Боржава // Проблемы археологии и древней истории угров. М., 1972. С. 215.
- ⁵⁵ *Багрянородный Константин.* Об управлении империей. С. 38-39.
- ⁵⁶ *Немет П.* Образование пограничной области Боржава. С. 218-219; *Кобаль Й. В.* Закарпаття та угорці – завойовники Батьківщини // Екзиль. Ужгород, 1996. 1. С. 33.
- ⁵⁷ *Багрянородный Константин.* Об управлении... С. 39.
- ⁵⁸ Hungarian archeology at the turn of the millenium. Budapest, 2003. P. 341.
- ⁵⁹ *Балагурі Е. А.* Старожитності Верхнього Потисся... С. 220.
- ⁶⁰ Hungarian... P. 340; *Voros I.* A Felső-Tisza-vidék honfoglalás kori lovastemetkezesei I. Szabolcs-Nyirseg // NJAME. 2001. Old. 569-601.

- ⁶¹ Кобаль Й. В. Закарпаття та угорці – завойовники Батьківщини. С. 33.
- ⁶² Эрдели И. Кабары (кавары) в Карпатском бассейне // СА. 1983. № 4. С. 174.
- ⁶³ Там же. С. 180.
- ⁶⁴ A honfoglalo... Old. 478; *Istvanovits E.* A retkoz honfoglalas es Arpad-kori emlekanyaga. Nyiregyhaza, 2003. 737 old.; Hungarian... P. 320.
- ⁶⁵ *Dvořák P.* Odkryte dejiny. S. 284-285, 290-291; *Budinsky-Krička V.* Staromaďarsky náčelnický hrob zo Zemplina // AR. 1965. XVII. 3. S. 309-338; *Laszlo Gy.* Uber das landnahmezeitliche Hauptlingsgrab von Zemplin // Rapports du IIIe Congres International d'Archeologie Slave. Bratislava, 1979. 1. S. 477-485.
- ⁶⁶ A honfoglalo... Old. 130-135.
- ⁶⁷ Балог И. А. Т. Легоцкий – первооткрыватель венгерских древностей в Верхнем Потисье // Тези народознавчої науково-практичної конференції. Мукачево, 1990. С. 65.
- ⁶⁸ Балагури Э. А., Фодор И. Раскопки могильника периода приобретения венграми новой отчизны в с. Чома Береговского района Закарпатской области // Carpatica. Карпатика. Ужгород, 1998. Вип. 5. С. 166-196.
- ⁶⁹ Кропоткин В. В. Время и пути проникновения куфических монет в Среднее Подунавье // Проблемы археологии и древней истории угров. М., 1972. С. 201.
- ⁷⁰ A honfoglalo... Old. 478.
- ⁷¹ *Kobaly J.* Nehany adat Karpayalja honfoglalas es Arpad-kori leleteiről // NJAME. 2001. XLIII. Old. 201-207, 212-213.
- ⁷² Лелекач М. М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X-XI ст. С. 28-38; Пеняк С. І. Слов'янське населення Закарпаття другої половини I тисячоліття н. е. // Археологія. 1973. Вип. 12. С. 3-13; Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст. К., 1980. 180 с.; Украинские Карпаты. История / Ред. Коваленко В. А. К., 1989. С. 43; Гринчак І. М. Становлення і розвиток феодальних відносин у Закарпатті (IX-XV ст.) // Нариси історії Закарпаття. Ужгород, 1993. Т. I. С. 49.
- ⁷³ Кобаль Й. В. Закарпаття та угорці – завойовники Батьківщини. С. 33; Котигорошко В. Г. Верхне Потисся в давнину (у друці). С. 118-119.
- ⁷⁴ Повесть временных лет. С. 21.
- ⁷⁵ Бобков В. А. О времени заселения венграми Верхнего Потисья // АН. 1990. Рік I. Ужгород, 1992. С. 119-120.
- ⁷⁶ Котигорошко В. Г., Прохненко І. А. Нові дані про поховальні пам'ятки Закарпаття // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія. Ужгород, 2003. Вип. 9. С. 3-12.
- ⁷⁷ *Анопути...* Р. 12.
- ⁷⁸ Ibid. Р. 13.
- ⁷⁹ Ibid. Р. 14.
- ⁸⁰ История Венгрии. С. 96, 282.
- ⁸¹ *Анопути...* Р. 13.
- ⁸² Повесть временных лет. С. 21, 217.
- ⁸³ Фодор И. Вопросы изучения древневенгерских памятников Закарпатья С. 138-139; Балагури Э. А. Старожитності Верхнього Потисся... С. 222.
- ⁸⁴ Бобков В. А. О времени заселения венграми Верхнего Потисья. С. 119.
- ⁸⁵ Лелекач М. М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X-XI ст. С. 28-38; Пеняк С. І. Слов'янське населення Закарпаття другої половини I тисячоліття н. е. С. 3-13; Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст. 180 с.

⁸⁶ Балагурі Е. А. Старожитності Верхнього Потисся... С. 222.

⁸⁷ Hungarian...Р. 326; Котигорошко В. Г. Верхне Потисся в давнину (у друці). С. 119.

⁸⁸ Свистович С. М. Воєнне мистецтво та організаційні засади військ держав Східної Європи VII-XIII ст. ст. Автореф. дис... канд. іст. наук. К., 2002.

⁸⁹ Балагурі Е. А., Алешкевич Я. А. Політичні контакти між угорцями та слов'янами... С. 150.

⁹⁰ Рутткаи А. Вклад в проблему славяно-венгерских взаимодействий... С. 136.

⁹¹ Там же.

Стаття надійшла до редколегії 22.05.2005

Прийнята до друку 20.09.2005